

КОНСТРУЮВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНО-РЕЛІГІЄЗНАВЧІЙ АНАЛІЗ

У статті «Конструювання релігійної ідентичності: теоретично-релігієзнавчій аналіз» Папаяні І.В. в межах теоретичного релігієзнавства розглядає проблему конструювання релігійної ідентичності. Посилаючись на дослідження українських релігієзнавців, він доводить, що традиційні схеми, які відображають специфіку побудови релігійної ідентичності особою, не відповідають викликам сучасності. Автор розгортає власну теорію конструювання релігійної ідентичності, в якій основними елементами побудови останньої виступають релігійні дискурсивні і недискурсивні практики, актуалізовані в кордонах повсякдення.

Ключові слова: релігійна ідентичність, конструкт, дискурсивні і недискурсивні практики, повсякденність.

Проблема релігійної ідентичності й ідентичності загалом є надто актуальною з огляду на трансформаційні процеси сучасності. Вплив останніх на людину актуалізував перманентну екзистенційну кризу або, іншими словами, «стан релігійної аномії» існування останньої в світі, а відтак подолання такого стану стало основою буття людини. Як зазначає французький дослідник Ж.-П. Віллем, «в ситуації релігійної аномії, коли релігійні традиції не мають тієї культурної очевидності, а індивід повинен орієнтуватися в плюралістичному й складному всесвіті сам, індивідуальна релігійна тотожність (релігійна ідентичність - авт.) не дається, а має бути побудованою» [Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки ХХІ-го століття. – К., 2006. – С. 197]. Ця доволі влучна теза дослідника, що характеризує сучасний вимір релігійної ідентичності на рівні теоретичного релігієзнавства, ставить проблему окреслення специфіки, особливостей і методів побудови або, іншими словами, конструювання релігійної ідентичності.

* Папаяні І.В. – аспірант кафедри філософії і релігієзнавства Державного університету інформатики і штучного інтелекту (м. Донецьк).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема релігійної ідентичності була актуалізована в багатьох дослідженнях як закордонних, так і вітчизняних авторів. Зокрема, на ній акцентують свою увагу зарубіжні дослідники Е. Сміт [Сміт Е. *Національна ідентичність*. – К., 1994. – 536 с.] та С. Хантінгтон [Хантінгтон С. *Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности*. – М., 2004. – 635 с.], С. Клеман і П. Коллінз [Religion, identity and change: perspectives on global transformations. [Електронний ресурс]. – Aldershot : Ashgate, 2004. – 214 p. – Режим доступу : <http://books.google.ru/books?id>]; Ж.-П. Віллем [Віллем Ж.-П. *Європа та релігії. Ставки XXI-го століття*. – К., 2006. – 331 с.], вітчизняні релігієзнавці А. Колодний, В. Єленський, Л. Филипович, О. Саган, С. Здіорук М. Бабій [Релігія і нація в суспільному житті України й світу / За ред. проф. Л. Филипович. – К., 2006. – 286 с.], Н. Мадей [Феномен конфесійної ідентичності в українському суспільстві. [Коллективна монографія] / Мадей Н. // Релігія в контексті соціокультурних трансформацій України. Відп. редактор – д. філос. н. Л. Филипович. – К., 2009.], В. Шевченко [Роль релігії в ідентифікації українського народу і провідні тенденції церковно-релігійного розвитку сучасної України / В. В. Шевченко // Релігія та соціум. – 2008. – № 1. – С. 125-128] та інші. Однак, саме проблема конструювання (формування) релігійної ідентичності, її теоретичні і практичні аспекти багатьма дослідниками-релігієзнавцями актуалізовані не були.

Об'єктом роботи є феномен релігійної ідентичності. **Предметом** - теоретичні виміри конструювання (формування) останнього. **Мета** даної роботи полягає в теоретико-релігієзнавчому аналізі, окресленні й характеристиці особливостей і специфіки процесу конструювання релігійної ідентичності. Таким чином, спираючись на думку Ж. Дерріди, автор вважає за потрібне провести процедуру так званої методологічної «деконструкції» релігійної ідентичності в класичному розумінні цього терміну, запропонованого філософом, адже «деконструкція повертає нас до витоків буття, дає змогу зрозуміти те, як щось влаштовано. Перш ніж знищити, потрібно зрозуміти, як певний ансамбль був сконструйований, реконструювавши його для цього» [Деррида Ж. *Письмо японському другу* / Ж. Деррида // *Вопросы философии*. – 1992. – №4. – С. 53].

Основний зміст статті. Перш ніж розпочати розробку проблеми, яка була запропонована автором і зафіксована в меті роботи, слід зупинитись на характеристиці базових термінів, без окреслення яких розкриття останньої буде неможливим. Найбільш важливим терміном, який потрібно розглянути і дати визначення, є релігійна ідентичність. Виходячи з філософської парадигми феноменологічного конструктивізму, релігійну ідентичність автор розуміє як соціально-психологічний конструкт (сформована чимось конкретним - культурою, людиною, соціальним інститутом тощо), сутність

(зокрема, соціальний конструкт – це сутність, породжена конкретною культурою або суспільством), суттєвою особливістю буття якої є її існування винятково із-за того, що індивіди погоджуються діяти так, немовби це «щось» існує як таке, виконуючи певну сукупність умовних правил, що окреслює єдність релігійної групи, яка досягається інтерсуб'єктивною орієнтацією членів групи на загальний ідеалізований набір символів, які актуалізують сутність онтологічних, аксіологічних та етичних регулятивів релігійної віри та відтворюються завдяки загальним священним практикам. Ідентичність, як атрибут, є належність індивіда до певної соціальної цілісності (в нашому випадку – до релігійної громади). Як окремий випадок соціальної ідентичності, релігійну ідентичність можна вважати однією з форм відображення під певним кутом соціальної реальності, що постає завдяки процесу створення і конструювання образу соціального світу. Під конструюванням автор розуміє приведення в систему інформації про світ, організація цієї інформації у конструюванні структури з метою досягнення її змісту. Результатом цього процесу виступає зведений онтологічний образ світу, який постає перед індивідом у вигляді певної соціальної реальності, а в нашому випадку - релігійної [Папаяні І.В. Релігійна ідентичність в межах теоретичного релігієзнавства // Українське релігієзнавство. - 2009. - №52. - С. 22 - 29].

Проблема формування ідентичності чітко сформульована в творчому доробку Е. Еріксона. Дослідник обстоює думку, що формування ідентичності відбувається в процесі розгортання вісьмох життєвих стадій індивіда й актуалізується у трьох формах. Зокрема, що стосується останніх, то дослідник виокремлює наступні: по-перше, інтроекція - примітивне вживання в образ; по-друге, ідентифікація - спів-тотожність із значними символами й конкретними представниками роду, громади або суспільства загалом; по-третє, формування ідентичності - відтворення певної сукупності ідентифікацій і включення останніх в єдину цілісність [Заковоротная М. В. Идентичность человека. Социально-философские аспекты [Електронний ресурс] / М.В. Заковоротная. – Режим доступу: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000729/index.shtml>]. Таким чином, дослідник фактично відтворив функціональні особливості формування релігійної ідентичності, які базуються на зовнішніх проявах особи. Як зазначила дослідниця Н. Мадей, «така схема формування ідентичності в соціології релігії отримала визначення „традиційного відтворення релігійності”» [Мадей Н. Феномен конфесійної ідентичності в українському суспільстві. // Релігія в контексті соціокультурних трансформацій України. Відп. редактор – д. філос. н. Л.Филипович. – К., 2009]. Посилаючись на праці Н. Дудар, Н. Мадей наголошує, що сучасність демонструє повну втрату традиційних механізмів конструювання й відтворення релігійної ідентичності. Якщо раніше формування релігійної ідентичності актуалізувало трансляцію уявлень і знань про навколишній світ, міжособистісні стосунки тощо, то в період сучасності конструювання ідентичності на перше місце

виводить проблему пошуку і відтворення сенсу. «Відтак основною мотивацією стає прагнення здолати екзистенційну кризу - кризу сенсу» (Мадей Н. Феномен конфесійної ідентичності в українському суспільстві // Там само). Виходячи з вище зазначеного, конструювання релігійної ідентичності як на теоретично-релігієзнавчому, так і на релігієзнавчо-практичному рівнях потрібно розглядати вже в контексті тенденцій сучасності. Тому автор пропонує власне бачення специфіки конструювання релігійної ідентичності.

Конструювання релігійної ідентичності знаходиться в кордонах повсякденності індивіда та відбувається завдяки актуалізації певних релігійних практик, які, в свою чергу, складають основу релігійного досвіду особи (культового, позакультового, містичного тощо), в якому релігійна ідентичність конструюється, актуалізується, конкретизується і трансформується, набуваючи певних рис і особливостей, що стають основою її відмінності від інших різновидів соціальної ідентичності..

Спосіб конструювання релігійної ідентичності із застосуванням практик надприродного, сенсом якого, за П. Бергером, є вихід за межі повсякденності і формування ширшої від неї реальності, не завжди є прийнятним, бо ж досвід переживання священного та надприродного не є притаманним кожному віруючому. Такий спосіб формування релігійної ідентичності є підвладним хіба що пророкам і містикам. Сучасному віруючому, повсякденням якого є модерне секуляризоване суспільство, вищезазначений спосіб конструювання релігійної ідентичності є, по-перше, недосяжним, а по-друге - непотрібним.

Для того, щоб релігійний досвід отримав своє місце у суспільстві на рівні багатьох індивідів, він повинен бути легітимізованим повсякденністю. Конструювання релігійної ідентичності в повсякденні, на нашу думку, розгортається й актуалізується на рівні двох умовно окреслених практик, а саме - дискурсивних і недискурсивних. Проаналізуємо кожен з них окремо.

Рівень недискурсивних (іншими словами - тілесних) практик постає як певний набір візуальних, слухових, тактильних образів, за допомогою яких конструюється та чи інша релігійна ідентичність. У процесі такого відтворення важливу роль відіграють естетичні фактори – маркери релігійної ідентичності, які можна не тільки сприймати на візуальному рівні, а й на рівні слуховому і тактильному. Релігійна музика, сакральна архітектура, священні страви, різні особливі деталі одягу та зовнішнього вигляду - всі ці маркери є елементами конструювання і репрезентації власної релігійної ідентичності як на індивідуальному, так і груповому рівнях. Вони відіграють особливу роль в повсякденній комунікації, створюючи для індивіда смисловий простір «власного пізнаного». Іntenція свідомості на даний маркер відтворює або позитивний елемент релігійної ідентичності, тобто

віруючий знаходить своїх одновірців і намагається приєднатися до їхнього загального «Ми», або ж навпаки - саме ці маркери стають тими важливими елементами, на основі яких конструюється власна ідентичність за принципом: «Ми не Вони», а «Ми». Останній приклад конструювання релігійної ідентичності в межах повсякдення може виступати як негативний фактор актуалізації конфліктів на релігійному ґрунті. В умовах конфліктної ситуації маркери ідентичності стають конструктивними моментами громадської, політичної, а іноді й військово-екстремістської дії. Найяскравішим прикладом тут є конфлікт між двома гілками православної церкви в Україні, зокрема між УПЦ КП та УПЦ МП. Незважаючи на те, що маркери ідентичності лишились незмінними (дуже складно відрізнити священика однієї Церкви від іншої, а віруючих – взагалі неможливо), конструювання ідентичності в даній ситуації є більш заполітизованим, ніж скерованим у суто релігійне річище.

Дискурсивний рівень конструювання релігійної ідентичності (останній можна окреслити як рівень «мови в мові») розгортається завдяки «нараціям». Він є доволі складним і багатовимірним, адже включає в себе багато елементів, починаючи від соціокультурного середовища і процесу ідентифікації та закінчуючи так званими оповідями (іншими словами - наративами), що забезпечують трансляцію певного досвіду і в дослідницькій літературі окреслюються як «колективна пам'ять». Важливим елементом конструювання релігійної ідентичності в дискурсивному просторі виступає ідентифікація. Однак, виходячи з модерністської парадигми, якої дотримується автор, процес ідентифікації розуміється не тільки як ототожнення віруючим себе з певною релігійною групою, а й як актуалізація або прояв (самоопис) власного «Я», завдяки релігійній спільноті. У такому разі фіксація ідентифікації віруючого і релігійної спільноти не є жорсткою, заданою раз і назавжди. Через ідентифікацію віруючий засвоює певну релігійну систему, її цінності, зразки поведінки та соціальні ролі. У широкому сенсі ідентифікація (тожсамість) розуміється як динамічний феномен, процес співвіднесеності особою власного «Я» з кимось або чимось. У структурі повсякдення ідентифікація є неодмінним, базовим елементом практичної дії з окреслення людиною власної тожсамості. Саме завдяки своїм ідентифікаційним практикам, скерованим на релігійні складові (культ, символіку, громаду), особа конструює релігійну ідентичність.

Межа між дискурсивними й недискурсивними практиками конструювання релігійної ідентичності є доволі розмитою. Така форма як ритуал (літургія), на нашу думку, виступає як така, що поєднує в собі дискурсивні і недискурсивні практики конструювання релігійної ідентичності і виступає завдяки своїй символічності як важливий елемент актуалізації когнітивних взірців для конструювання ідентичності особою. Поєднання мов «перформенсу та наративу», за П. Каннертоном, створює і актуалізує поєднання в ритуалі дискурсивних та недискурсивних практик

конструювання релігійної ідентичності. Мова літургії (з одного боку, актуалізована у вигляді недискурсивних практик, а саме певних запахів, жестів, положень тіла тощо, а з іншого - дискурсивними ідентифікаціями присутніх з певними елементами сакральної історії), завжди оперує такими займенниками, як «ми» та «нас», що задає гештальт внутрішньогрупової релігійної ідентичності. Зокрема, в III-й частині православної літургії, а саме «Літургії Вірних», священник виголошує такі думки, які конструюють в символічному плані релігійну ідентичність віруючих, актуалізуючи їх належність до православної церкви: «Вас і всіх православних християн, нехай пом'яне Господь Бог; Полюбимо один одного, щоб однодумно сповідувати. В премудрості, будьмо уважні! Благодать Господа нашого Ісуса Христа і любов Бога і Отця і причастя Святого Духа нехай буде зо всіма вами» тощо [Закон Божий. За ред. Патріарха Філарета. – К., 2005. – С. 594-595]. Форма множини вказує на те, що існує певна кількість тих, хто промовляє, але діють вони разом, утворюючи тим самим корпоративну особистість. Однак, як зазначає П. Каннертон, ще до використання такого займенникового обороту повинна існувати непомітна невисловлена колективна готовність в підтвердженні своєї релігійної ідентичності, яка виражається в присутності усіх віруючих у тому місці, де буде відбуватися літургія [Каннертон П. Як суспільства пам'ятають // Зміна парадигми. – Вип. 7. – К., 2004. – С. 96]. Через займенник «ми» базова релігійна ідентичність конституюється серед всіх присутніх, які беруть участь у літургії. Вимовляючи його, віруючі тим самим зустрічаються з подібними до себе не тільки в фізичному, але й у лінгвістичному просторі мовної комунікації. Їхня мова не містить того, якою така спільнота може бути. Так само вона не є відображенням якоїсь спільноти, що утворилась раніше і поза межами цієї мови. У власній ритуальній мові на груповому рівні спільнота віруючих конструює власну релігійну ідентичність і нагадує собі про своє ж існування. У свою чергу, на особистісному рівні кожен з віруючих конструює для себе свою власну релігійну ідентичність завдяки причетності до спільних ритуальних дій. Таким чином, виступаючи одним з основних елементів релігійного простору, ритуал (літургія) поєднує в собі як дискурсивні, так і недискурсивні практики й завдяки своїй формалізації та вираженню в формі дійства є певним «мнемонічним механізмом», що забезпечує конструювання і підтримання релігійної ідентичності.

Розглядаючи вище роль ідентифікаційних практик в процесі конструювання релігійної ідентичності, автор намагався окреслити «ідеальний тип» цього процесу в його «веберіанський» трактовці. Однак слід зауважити, що процес конструювання релігійної ідентичності в сучасних умовах полірелігійності в певному плані є відмінним від змальованого. Сучасна людина, конструюючи свою релігійну ідентичність, є доволі далекою від традиції. У процесі конструювання вона має на меті не повне відродження традиції зі всіма її архаїчними символами, елементами, ритуалами і практиками, а навпаки - створення нового для себе «самоопису» завдяки актуалізації тільки певного доступного їй кола традиційної символіки. У цьому сенсі можна повністю погодитися з філософом З. Бауманом, який стверджує, що конструювання ідентичності сучасною людиною «епохи

модерніті» – це є процес уникнення будь-якої традиції (остання, на думку автора, є повністю мертвою). Він зауважує, що ідентичність конструюється на могилі традиції із зовсім хибною інтенцією на її воскресіння [Бауман З. Индивидуализированное общество. – М., 2002. – С. 5-25]. Таким чином, проблема конструювання релігійної ідентичності в сучасному суспільстві повністю змінила свій вигляд. Якщо модерне суспільство, яке вже зіткнулося із секуляризацією, конструюючи свою ідентичність, вирішувало цю проблему за допомогою відповіді на символічне питання: «Як стати і бути чи гідним католиком, чи православним, чи правовірним мусульманином?», то сучасна людина постмодерну просто намагається відповісти на питання: «Як взагалі можна якимось стати кимось?», незалежно від того, які символи – етнічні, релігійні, професійні – при цьому використовуються. Як слушно зазначає З. Бауман, «мета полягає не стільки в тому, щоб знайти більше сил рухатися до поставленої мети через перемоги й поразки, по натоптаний стежині, скільки у тому, щоб вибрати найменш ризикований поворот на найближчому перехресті» [Там само]. Іншими словами, проблема, що актуалізується людиною, складається не стільки в тому, як отримати бажану ідентичність, скільки в тому, яку ідентичність вибрати і як зробити наступний правильний вибір, коли попередня ідентичність втратила цінність або позбавилася своїх привабливих рис. У сучасному суспільстві з його швидкоплинними тенденціями великий вплив на конструювання релігійної ідентичності мають умови життя особи, зокрема жорстке чи динамічно-структуроване суспільство, полі- або монорелігійне середовище тощо. Ситуація активної міжрелігійної комунікації дає можливість одержання віруючим більшого обсягу знань як про особливості своєї конфесійної групи, так і про інші конфесійні групи.

У науковому плані все більше дослідників намагаються відійти від лінійного розгляду конструювання релігійної ідентичності та соціальної ідентичності загалом. Адже індивід може одноразово ідентифікувати себе з деякими соціальними групами. Дану тезу можна підтвердити, базуючись на результатах багатьох соціологічних опитувань, які проводились в Україні і стосувалися питання виявлення релігійності та релігійної ідентичності українців. Парадоксальним виявилось те, що сукупність віруючих серед них була меншою за кількість православних християн [Дудар Н. П. Релігійність українського суспільства: останні дослідження // Людина і світ. – 2003. – № 2. – С. 8-13]. Отже, сучасний індивід, одночасно ідентифікуючи себе з деякими релігійними та нерелігійними напрямками, втілює проблему виявлення того чи іншого різновиду соціальної ідентичності.

Таким чином, для сучасного релігієзнавця вагомим аргументом при дослідженні специфіки конструювання релігійної ідентичності стає використання так званої «моделі двох вимірів ідентичності», яка доволі широко застосовується в етнології та етнопсихології. Виходячи з неї, можна говорити про моносоціальну ідентичність більшості індивідів як про певний «ідеальний тип». У свою чергу, в полікультурному середовищі для віруючого стає можливим конструювання полірелігійної ідентичності завдяки ідентифікації не з однією, а багатьма релігійними групами (культами, напрямками, течіями тощо). Зокрема, сучасний віруючий конструюючи свою релігійну ідентичність і вважаючи себе, наприклад, православним, у символічному плані дуже легко поєднує складові останнього з певними видами магічних практик, окультизмом, парапсихологією. У цьому випадку можна стверджувати, що в сучасному полірелігійному суспільстві фактично конструюється багатовекторна релігійна ідентичність, яка виявляється в оволодінні віруючими багатозаровою релігійною компетентністю. Усвідомлюючи існування багатьох релігійних напрямків і культів, сучасна людина доволі швидко змінює свою релігійну ідентичність, адже такий стиль поведінки дає можливість усвідомлювати й органічно співвідносити різні ракурси сприйняття світу, потрібні їй в той чи інший момент життя. Швидка заміна однієї релігійної ідентичності іншою є нормою сучасності, адже конструкт базується не на відродженні традиції, а на символічних залишках останньої. За умов сучасності релігійна

ідентичність віруючого (як і певна сукупність інших соціальних ідентичностей) не є ані даною, ані авторитетно підтвердженою. Її треба постійно конструювати, але для цього не існує якихось критеріїв та заданого алгоритму. Конструювання релігійної ідентичності віруючим складається з сукупності спроб та помилок. Відповідно до цього, даний процес не може бути описаний як прогресуючий. Як зазначає З. Бауман, «сама безперервна нелінійна активність самокатегоризування, створює ідентичність агента» [Бауман З. Рассказанные жизни и прожитые истории // СОЦИС. – 2004. – № 1. – С. 1 - 20].

Висновки. Відтак, підсумовуючи, можна сказати, що в сучасному релігієзнавстві ще не зовсім вироблені чіткі уявлення щодо механізмів та критеріїв конструювання релігійної ідентичності. Проведений вище автором теоретичний аналіз є спробою обґрунтування і осягнення останнього. Проблема конструювання релігійної ідентичності пов'язана, перш за все, з пошуком механізмів, які дозволяють індивіду співвіднести свою повсякденність з минулим у вигляді священної історії і майбутнім у вигляді певного «Божого промислу», інтегрувати у ньому соціальні й культурні тенденції і завдяки всьому цьому знайти своє місце в складному та динамічному суспільному просторі. Релігійна ідентичність є залежною змінною: з одного боку – похідною від соціокультурного контексту, а з іншого – категорією, яка активно впливає на процес особистісного становлення людини, адаптації її до культурного середовища певної релігійної системи і суспільства загалом. У цьому сенсі можна обстоювати думку, що при домінуванні релігійної ідентичності в сукупності соціальних ідентичностей особи вона виражає певний спектр особистісних проблем віруючого в контексті реального соціокультурного середовища, а також специфіку адаптації особи до соціокультурного простору. В подальшому автор планує зосередитися на практичних аспектах конструювання релігійної ідентичності, які характерні як традиційним, так і сучасним релігійним спільнотам.

А н о т а ц і ї

В статтю «Конструирование религиозной идентичности: теоретико-религиоведческий анализ» Папаяни И. В. в границах теоретического религиоведения рассматривает проблему конструирования религиозной идентичности. Ссылаясь на работы украинских религиоведов, он доказывает, что традиционные схемы, которые отображают специфику формирования религиозной идентичности, не отвечают вызовам современности. Автор обосновывает собственную теорию конструирования религиозной идентичности, в которой основными элементами формирования последней выступают религиозные дискурсивные и недискурсивные практики в границах повседневности. В дальнейшем автор планирует сосредоточиться на раскрытии

практических аспектов конструирования религиозной идентичности, характерных для традиционных и современных религиозных организаций.

Ключевые слова: религиозная идентичность, конструкт, дискурсивные и недискурсивные практики, повседневность.

In the given scientific article «Designing of religious identity: the science of religion analysis» Ivan Papayani in borders of theoretical religious studies considers a problem of designing of religious identity. Referring for works Ukrainian scientists it proves, that traditional schemes which display specificity of formation of religious identity and do not answer present calls. The author opens own theory of designing of religious identity in which as basic elements of formation of last experts in daily occurrence borders act religious discursiv and undiscursiv. Further the author plans to concentrate on disclosing of practical aspects of designing of religious identity characteristic for the traditional and modern religious organisations.

Keywords: Religious identity, construct, discursive and undiscursive experts, daily occurrence.